

зберегли перекази, які стосуються духовного світу своїх предків-задунайців. Дослідження усної історії, проведення історико-етнографічних експедицій колишніми населеними пунктами азовців в цьому контексті може дати досить цікаві матеріали.

Viktoria Konstantinova, Igor Lyman

Religious traditions of Zaporozhzhya Cossacks in Trans Danube

In the article on the basis of mainly memoirs of Trans Danube Cossacks the authors have tried to systemize information about remains of Church system of Zaporozhzhya Vol'nosti, spiritual world of Zaporozhzhya Cossacks in Trans Danube. The causes of similarities and differences in religiousness of representatives of both communities are analyzed.

УДК 94(477):357.1-058.22“1787”

Надія Ченцова, Ганна Швидько

**ЗАПИСКА ГЕНДЬОВІКА ПРО БАНАТСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ:
ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЧИ ПАМ'ЯТКА ІСТОРИОГРАФІЇ?**

Публікація розкриває зміст брошури виданої в Австрії у 1788 р. Ф. Гендльовіком, який описав перебування запорозьких козаків близько 1787 р. на території Баната і Бачського комітату. Полеміка навколо оригіналу має тривалий характер. Брошура видана німецькою мовою, автори здійснили власний переклад, намагались проаналізувати дані щодо побуту та деяких історичних подій пов'язаних з запорозькими козаками.

Важливою сторінкою в історії запорозького козацтва є його доля в задунайський період (1775-1828 рр.) За останні два десятиріччя у вітчизняній історіографії зроблено багато в царині дослідження різних аспектів дослідження історії Задунайської Січі (А.Бачинський, О.Бачинська, І.Сапожников, С.Каюк, Н.Пономаренко, Г.Сергієнко, Л.Маленко та ін.), внаслідок чого суттєво розширилася інформація про задунайських козаків, напрацьована раніше в історичних та етнографічних розвідках Ф.Кондратовича (Вовка), О. Лазаревського, О. Рябініна-Склярєвського, В.Степового (Біднова). Проте зовсім мало відомо про такий факт із історії Задунайської Січі, як переселення у 1785 р. частини козаків під владу Австрійської імперії, де вони поселилися на території Банату, що знаходиться між Дунаєм, нижньою течією річки Тиси, річкою Марош і Трансільванськими Альпами.

У вітчизняній історіографії першою звісткою про переселенців до Баната була невелика замітка Володимира Антоновича в часопису “Киевская старина” за 1882 р. “Поселение запорожцев в Банате”⁴³⁹. Правда, В.Б.Антонович у замітці зауважив, що у львівському “Науковому збірнику” за 1867 р. була вміщена коротка інформація Якова Головацького про переселення запорожців до Банату в 1785 р.

⁴³⁹ В.А. Поселення запорожцев в Банате // Киевская старина. – 1882. – №6, июнь. – С. 549-552.

з твердженням про те, що безшлюбність запорожців незабаром призвела до повного їх вимирання.

Посилаючись на працю австрійського автора К.Черніга, написану на основі актів Віденського архіву Міністерства внутрішніх справ та Семиградської двірцевої канцелярії, "Etnographie der Osterreichischen Monarchi" (Відень, 1857), В. Антонович переповів основні повідомлення про банатських запорожців. Історія їх появи в Банаті зображена ним таким чином. Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. і переходу частини запорожців у турецьке підданство виникла Дунайська Січ в Добруджі. Але внаслідок нестачі відведених колишнім запорожцям земель та якихось інших мотивів значна частина поселенців була незадоволена своїм становищем. У 1785 р. ця частина задунайських запорожців звернулася через начальника гарнізону в Яссах капітана Будеуса до австрійського уряду з проханням про підданство і надання їм землі для проживання на австрійському Військовому Кордоні, що на півдні імперії. Їх прохання було задоволене.

За свою військову службу запорожці отримали землю на Військовому Кордоні – в Банатському і Бачському комітатах поблизу міста Чента (Сента, на р. Тиса). За умовами підданства, вони входили до складу австрійських воєнних поселень як окремий полк, службу відбували у воєнний час, а в мирний – працювали на землі, отриманій "на вічні часи". Вони зберегли своє самоврядування за запорозькими звичаями і свій одяг. Жалування за службу вони отримували лише у воєнний час. На цих умовах запорожці й переселилися на австрійське пограниччя. Перше утворене ними поселення мало назву "Січ".

У цій же маленькій замітці В.Антоновича зустрічаємо й першу згадку про написану австрійським офіцером "Записку Гендльовіка", поява якої у 1789 р. засвідчила інтерес австрійської преси до нових поселенців. В.Антонович зауважив, що вартість оригінальної частини "Записки Гендльовіка" знецінена змішуванням автором побутових особливостей банатських запорожців з сербськими граничарами. Текст твору австрійського автора не був ним надрукований. Через кілька років тоді ще молодий дослідник історії запорозького козацтва Д.І.Яворницький запропонував редакції "Киевской старины" для друкування переклад з німецької брошури Гендльовіка за оригіналом видання 1789 р., знайденого ним в колекції петербурзького колекціонера П.Я.Дашкова: "Мне удалось отыскать ...редкие вещи по части Запорожья, ...затем несколько совершенно неизвестных сочинений о запорожских козаках на немецком, французском и английском языках. Из них немецкое я уже перевел. Это небольшая книжечка, при которой приложен портрет запорожского атамана, в полном вооружении и платье. Книжка не более одного печатного листа. Сочинение носит название такое: "Подробное и правдивое описание запор[ожских] козаков

Фендрика фон-Гендлювіка, котрый довге время прожил в стране, где обитаєт этот народ”⁴⁴⁰. Однак, негативна думка про цей твір В.Антоновича переважила, і твір часописом не був тоді надрукований.

Майже через тридцять років після першої звістки для вітчизняного читача про вказаний факт австрійського підданства частини колишніх запорожців у 101 томі “Записок Наукового товариства імені Шевченка” мовою оригіналу була надрукована вже згадана “Записка Гендлювіка про банатських запорожців” за копією, наданою редакції одеським професором І.Линниченком⁴⁴¹. Публікація має коротку передмову Михайла Грушевського, який підкреслив, що “Записка Гендлювіка” варта уваги.

У 1919 р. редакція “Записок НТШ” повернулася до історії банатських запорожців опублікуванням статті В.Щурата “Жерело звісток Гендлювіка про запорожців”⁴⁴². В ній автор розвідки стверджує, що для Гендлювіка джерелом інформації про запорожців була анонімна стаття “Saporoger Kosaken”, опублікована у Віденському календарі на 1788 р. (В.Щурат, а за ним і Д.Дорошенко вважали автором цієї статті двоюрідного брата Г.А.Полетики Григорія Івановича Полетику). Сучасний відомий український історик С.І.Білокінь, працюючи над збіркою українського колекціонера і музейного діяча П.П.Потоцького, звернув увагу на наявність у ній брошури Ф.Гендлювіка, а також приєднався до припущення Василя Щурата про те, що вказаний твір є “неякісним плагиатом зі статті радника російського посольства у Відні Григорія Івановича Полетики, вміщеної в “Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnugen auf das Jahr 1788”⁴⁴³.

Короткі відомості про запорожців у австрійському підданстві знаходимо в енциклопедичній статті Б.Крупницького “Задунайська Січ”⁴⁴⁴.

За таких скупих відомостей про банатських запорожців на сьогодні дуже цінною є також енциклопедична стаття В.І.Мільчева “Банат і Бачка”⁴⁴⁵. Крім власне нарису історії переселення запорожців у Банатський і Бачський комітати та організації їхнього життя, автор вказує на статті про цих запорожців в сербських виданнях і додає мапу розселення запорожців на Військовому Кордоні Австрійської імперії.

⁴⁴⁰Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип.4. Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 102.

⁴⁴¹ Записка Гендлювіка про банатських запорожців. І. Линниченка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1911. – Т.101. – Вип.1. – С. 134 – 141.

⁴⁴² Там само. – 1919. – Т.128. – С. 39 – 50.

⁴⁴³ Білокінь С. Музей України (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. [3-є вид, доп.]. – К., 2006. – С. 162.

⁴⁴⁴ Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – С. 463.

⁴⁴⁵ Українське козацтво: Мала енциклопедія. [2-є вид.]. – К.; Запоріжжя, 2006. – С.27 – 28.

Для всіх публікацій, в яких лише згадуються банатські запорожці, чи про них подана більша інформація, спільним є зазначення дати їхнього переселення з Буджаку у австрійські володіння – 1785 р. Проте існують розбіжності в інших питаннях: скільки було переселенців, чи була ними заснована Січ, якою була їх доля? Так, В.Антонович, ґрунтуючись на архівних свідченнях Черніга, пише: “Всіх переселенців виявилось числом 8000, і перше засноване ними центральне поселення отримало назву Січі”⁴⁴⁶. Таку ж їхню кількість вказує Б.Крупницький (“близько 8.000 осіб”). В.Мільчев називає іншу цифру: “Загальна кількість козаків, які на осінь 1786 р. переселилися до Австрії, коливалася у межах 1000-1500 чол.”. Цей же автор стосовно Січі пише так: “Існування центрального запорозького поселення – Січі – на теренах Військового Кордону є однією з легенд в історії цієї гілки козацтва. Запорозькі команди було розкидано у Банаті та Бачці по багатьох місцях, часто на значній відстані одна від одної, до того ж у незначній кількості (по 150-160 козаків)”⁴⁴⁷.

Подальшу долю банатських запорожців В.Мільчев пов’язує з австро-турецькою війною 1788-1791 рр., коли й відбулася “реєміграція запорожців з Австрії. Впродовж бойових дій частина запорожців загинула, а частина втекла до турецьких володінь і вже у 1791 р. їх на Військовому Кордоні залишилося лише кілька десятків літніх козаків, не здатних до військової служби”.

Зазначаючи, що однією з умов переходу запорожців у 1785 р. до Австрії була їх безшлюбність, В.Мільчев висловлює думку про розпорощення можливих запорозьких дітей серед сербського населення краю вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Таке твердження суперечить відразу двом різним міркуванням з цього питання. У згаданій вище замітці В.Антоновича читаємо: “Про подальшу долю запорозьких поселенців в Австрії до останнього часу нічого не було відомо; нечисленні дослідники, які знали про факт переселення у 1785 р., передбачали, що запорожці змілися з оточуючим їх сербським населенням і що нащадки їх не зберегли особливого етнографічного типу”. Думка Я.Головацького про те, що запорожці через свою безшлюбність вимерли, виявилася, як пише В.Антонович, помилковою, бо “в 1878 р. львівське товариство “Просвіта” отримало листа з Бачського комітату, в якому п. Юрій Весловський, землевласник, дяк і шкільний вчитель” в с. Керештурі заявляє чистою українською мовою прохання про постачання його школи виданнями “Просвіти”, оскільки він не вважає можливим викладати науки нащадкам запорожців угорською мовою і за угорськими підручниками”⁴⁴⁸. Цей лист тоді був надрукований у часопису “Правда”, а Ю.Весловському “Просвіта” стала відправляти поштою всі свої видання.

⁴⁴⁶ В.А. Поселення запорожцев в Банате. – С.551.

⁴⁴⁷ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 27.

⁴⁴⁸ В.А. Поселення запорожцев в Банате. – С. 551.

Б.Крупницький вважав, що запорожцям „не сподобався дріб'язковий австрійський контроль і бюрократичний цісарський режим, і в 1811-1812 рр. вони повернулися назад у Добруджу”⁴⁴⁹.

Отже, як видно з цього огляду, питання про банатських запорожців не може вважатися скільки-небудь вичерпаним. Очевидно, що прояснити обставини переходу частини запорожців у австрійське підданство, їх кількісний склад, умови служби, влаштування побуту, господарські заняття тощо можна лише через розширення джерельної бази, зокрема за рахунок австрійських архівів. Не володіючи джерелами з цього питання, окрім “Записки Гендльовіка”, тим не менше, дозволимо собі зробити деякі припущення стосовно обставин переходу запорожців на австрійське прикордоння та їхню рееміграцію.

Після чергової австро-турецької війни, у 1718 р. був підписаний Пожаревецький мир, згідно з яким Банат османами був переданий Габсбургам⁴⁵⁰. В подальшому землі тут перебували в державному володінні, селянські ділянки щороку перерозподілялися, а норми селянських повинностей на користь держави були стабільними. Продовжуючи реформи Марії-Терезії, імператор Йосип II у 1785 р. видав патент про скасування в державі кріпосного права, вільний перехід населення, незалежно від національності і віросповідання. Вважаємо, що можливість поселитися на прикордонні зі збереженням свого традиційного військового ремесла, а також відсутність загрози покріпачення були для частини незадоволених своїм становищем у турецькому підданстві запорожців основним аргументом на користь переходу у володіння Габсбурзької монархії. Хоча після смерті цісаря Йосипа II патент і втратив чинність, проте навіть тоді, хоч і в обмеженому вигляді, але право переходу у селян зберігалось. На наш погляд, логічнішою видається вказана Б.Крупницьким дата повернення частини банатських запорожців у Добруджу, бо тоді вже Османська імперія дещо ослабла, в той самий час задунайські козаки зміцнили своє становище у гирлі Дунаю. Тому якась частина банатських запорожців повернулася в межі розселення основної маси задунайців.

“Записка Гендльовіка” знаходиться в одному ряду з іншими працями зарубіжних авторів про запорозьких козаків кінця XVIII ст. (“Аннали Малої Росії” Шерера, 1788 р.; “Історія України й українських козаків” Енгеля, 1796 р.; тощо). Поява цих праць в європейських державах свідчить про підвищення їхнього інтересу до українського козацтва.

Повна назва написаної німецькою мовою брошури австрійського офіцера, надрукованої в “Записках НТШ”, така: “Детальний і правдивий опис запорозьких козаків, твір Феріха Гендльовіка, який тривалий час

⁴⁴⁹ Енциклопедія українознавства. – С. 463.

⁴⁵⁰ Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – М.:Наука, 1987. – С. 133.

перебував у землях, де поселилися ці люди. З точним портретом командира цих козаків. Папенгейм у Франконії. 1789”.

Зміст “Записки Гендльовіка „ чітко поділяється на три нерівні за обсягом частини. Найкоротшою є перша з них – передмова автора. У ній автор, власне, пояснює мотиви написання твору про козаків: “Відомо, що значна частина запорозьких козаків просила Його Величності короля дозволити їм поселитися на території його держави з умовою, що вони будуть охороняти її кордони і що король надав цим людям для поселення землю в Бачському комітаті побіля Ченти, а також в Банаті”. Звертаємо увагу на слово “значна” (до питання про кількість переселенців-запорожців – *Н.Ч., Г.Ш.*) та на основну умову поселення запорожців під владою Австрії. Далі автор говорить про те, що своїм твором він хоче задовольнити інтерес читачів, оскільки про запорожців “багато повідомлялося в газетах”. Він також зазначає, що вивченням історії і звичаїв запорожців займається тривалий час, а тому ручається за правдивість викладених ним фактів. Можна вважати, що цей австрійський офіцер спостерігав за козаками в районі їх розселення і служби. Хоча це формулювання може бути і літературним прийомом для підвищення інтересу читачів до його твору.

Друга частина – “Опис” – власне, є спостереженням автора над малозрозумілою йому людністю, що раптом з’явилася поруч. Гендльовік описує одяг та військово спорядження козацької старшини, часто передаючи козацькі назви транскрипцією. Його увагу привернув “екзотичний” одяг запорожців: шапка з брунатної юхти, прикрашена зеленою кокардою або пучком пір’я, накидка на плечах, під якою в спеціальному мішечку козак зберігав найцінніші речі та ін. Верхній одяг кошового отамана, зазначає автор, був прикрашений соболиним хутром.

Гендльовік детально описує не лише одяг, але й озброєння козаків, зазначаючи, що зброя у них була турецького виробництва. У козацької старшини вона була оздоблена золотом. У цій частині описано також історію виникнення Запорозької Січі та козацький устрій і побут. Вже перша фраза видає негативне відношення автора до козацького минулого: “Запорозькі козаки, як вони називаються, в Польщі ще відомі під назвою “гайдамаки”, які наводили жах на місцеве населення, тому були повністю знищені разом з їх устроєм і самим ім’ям їх згідно з наказом російської цариці Катерини II у 1775 р.”.

Далі у розділі викладений досить близький до дійсності сюжет про походження запорожців з середовища “малоросіян” на початку XVI ст., про їх військові походи, про здобичництво як основний засіб їхнього існування, про формування їхнього устрою та звичаїв. Ось як Гендльовік описує останній період існування Запорозької Січі: “Коли у боротьбі з Російською державою землі на Дніпрі завоювали татари, а пізніше Росія знову оволоділа ними і заселила колоністами, козаки

запорозькі оголосили цю частину нової російської держави (очевидно, компілюючи статтю Г.І.Полетики, так автор зрозумів назву “Новоросія”, на жаль, ми не мали змоги для співставлення текстів – *Н.Ч.,Г.Ш.*) своєю територією, вони нападали на колоністів і підпорядкували собі де хитрістю, а де силою близько 50 тисяч малоросів”.

Завершується виклад історії запорожців висновком про вимушені дії уряду зі скасування Запорозької Січі. У формулюванні цього положення вчувається зміст відомого Маніфесту Катерини II про скасування Січі: мовляв, всі методи впливу на запорожців з метою їх приборкання урядом вже вичерпані. Ця частина твору Гендльовіка явно компілятивна, бо пропагує нав'язувану тоді суспільству концепцію російського уряду про причини скасування Запорозької Січі. Автор пише: “Згідно з наказом земля була віддана новим колоністам, запрошеним для спокійного проживання, заслуженим козакам дозволили залишитися на їхніх колишніх місцях проживання. Хто хотів покинути свою землю, тим не перешкождали”.

Третя частина твору Гендльовіка найбільша за обсягом. Ще В.Антонович стосовно неї зауважив, що „внаслідок незнання, мабуть, автором мови і неточних етнографічних прийомів, цей розділ, який для нас є найбільш цікавим, складений дуже недбало”⁴⁵¹. З цим зауваженням не можна не погодитися. Дійсно, авторські спостереження за банатськими запорожцями переплітаються у нього з відомостями про Запорозьку Січ, почерпнутими ним із літератури. Скажімо, явно не за спостереженнями написано таке: “Не дивлячись на те, що запорозькі козаки в основному жили зі здобичі від походів, багато з них, особливо тих, хто жив у селах, вели сільське господарство, займаючись за прикладом малоросів, скотарством. Ті, хто не міг бувати в походах, займалися промислами та ремеслами”. Чи легенда про заняття і звичаї запорожців: “Звичаєм у цього народу було вести домашнє господарство, і кожен робив те, що йому подобалося. Прибулі до них люди приймали православну віру”. Останній абзац брошури знову повертає читача власне до банатських поселенців: “Віднині більшість тих козаків – спокійні і старанні землероби, особливо ті, хто був прийнятий у якості колоністів під маєстат Його Величності короля в Бачському комітаті побіля Ченти”.

Вже ця коротка характеристика “Записки Гендльовіка” дозволяє зробити висновок, що вона є історичним джерелом до історії банатських запорожців хоча б через те, що фіксує їх наявність там та дає деяку уяву про їх життя і побут. Але більше, мабуть, вона може розглядатися як історіографічна пам'ятка, оскільки засвідчує інтерес західноєвропейського суспільства до української історії, особливо до запорозького козацтва.

⁴⁵¹ В.А. Поселення запорожцев в Банате. – С.552.

Nadiya Chentsova, Ganna Shvyd'ko
Gendlyovik's notes on Banat Zaporozhian Cossacks: historical source or
historiography writings?

The publication reveals out the matter of booklet that was published in Austria in 1789 by Fenrikh Gendlyovik, which had described a stay of Zaporozhian Cossacks at about 1787 on the territory of Banat and Bach comitat. There is a long polemic around an original of the work. The booklet was published in German and the authors of article has made their own translation of it trying to give the analyses to data on Cossack way of life and on some historical events related to Cossacks.

УДК 94(477.7):929Смирнов“1846/1922”

Андрій Непомнящий

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: В.Д. СМІРНОВ

У статті на базі широкого кола джерел і літератури досліджено творчий доробок історика В.Д.Смирнова, присвячений вивченню історії Південної України та, зокрема Кримського ханства.

Ім'я Василя Дмитровича Смирнова (1846–1922) – професора Санкт-Петербурзького університету, видатного російського тюрколога – міцно увійшло до історії науки як “засновника кримської сходознавчої історіографії”⁴⁵². Завдяки багаторічним науковим студіям відомого фахівця із середньовічної історії і джерелознавства Криму Аркадія Павловича Григор'єва ми маємо у розпорядженні достатньо повне зведення бібліографії В.Д. Смирнова⁴⁵³. Незначні знахідки останніх років⁴⁵⁴ не можуть зменшити роль цього бібліографічного посібника, який являє собою ґрунтовну картину творчої спадщини орієнталіста. Значного доповнення вимагає лише розділ, де вказані дослідження про В.Д. Смирнова⁴⁵⁵.

В.Д. Смирнов народився 28 липня 1846 р. і провів раннє дитинство на Бірючій Косі під Астраханню. Його батько – спочатку сільський псаломщик, потім диякон – помер, коли синові було 8 років. Матері не стало ще раніше. Залишившись сиротою, В.Д. Смирнов закінчив Астраханське духовне училище, потім, йдучи стежкою батька, здобув семінарську освіту в Пермі⁴⁵⁶. У 1865 р. він вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії. Проте, рік життя у столиці кардинально змінив його життєві плани, і в 1866 р. хлопець перейшов навчатися у столичний університет на факультет східних

⁴⁵² Vernadsky G. Russian historiography: History. – Belmont, 1978. – P. 506–507.

⁴⁵³ Григор'єв А.П. Хронологический перечень трудов В.Д. Смирнова и литературы о нем // Тюркологический сборник, 1973. – М., 1975. – С. 268–281.

⁴⁵⁴ Непомнящий А.А. В.Д. Смирнов – Кырым ханлыгынын тедкыкытчасы // Ыыдыз. – Симферополь, 1995. – № 3. – С. 155–162.

⁴⁵⁵ Непомнящий А.А. До питання про розвиток кримознавчої орієнталістики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: В.Д. Смирнов // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 107–112.

⁴⁵⁶ Самойлович А. Памяти проф. В.Д. Смирнова // Восток. – 1923. – № 3. – С. 207.